

УДК 348.8

В. Ісакова, аспірант кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Право на правову допомогу в системі прав людини

Становлення України як незалежної та правової держави вимагає від неї якісних змін та демократичних перетворень, які в першу чергу будуть спрямовані на забезпечення прав і свобод людини. Одним із найбільш важливих завдань, що постають на цьому шляху, є створення ефективної системи захисту суб'єктивних прав людини і громадянина. Саме тому набувають актуальності дослідження сутності самих суб'єктивних прав, механізмів їх захисту.

У той же час Україна залишається серед лідерів за кількістю звернень проти неї до Європейського суду з прав людини. Значна кількість рішень, що ухвалюється цією міжнародною інституцією, засвідчує недосконалість та неефективність забезпечення в Україні права на судовий захист, а саме права на правову допомогу. Окремої уваги потребує питання визначення місця права на правову допомогу в системі прав людини, без чого його характеристика була б неповною. Розгляд цього питання слід розпочати з визначення самого поняття прав людини.

Так, П. М. Рабінович вказує, що під правами людини слід розуміти певні можливості, які необхідні для існування людини та її розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей¹. Аналогічне за своїм змістом визначення права людини надають В. О. Котюк², І. В. Ростовщikov³, В. Є. Гулієв та Ф. М. Рудинський⁴.

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К. : Атіка, 2001. – С. 9.

² Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій : навч. посіб. для юрид. ф-тів вузів / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – С. 101; також див.: Копейчиков В. В. Права человека: мифы и реальность / В. В. Копейчиков. – К. : Вища школа, 1987. – С. 42; Андрусак Т. Г. Теорія держави і права / Фонд сприяння розвитку української правової думки та пропаганди державницьких традицій «Право для України». – Львів, 1997. – С. 62.

³ Ростовщikov И. В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР: вопросы теории / И. В. Ростовщikov. – Саратов : Изд. Сарат. ун-та, 1988. – С. 16.

⁴ Гулієв В. Е. Социалистическая демократия и личные права / В. Е. Гулієв, Ф. М. Рудинский. – М. : Юрид. лит., 1984. – С. 98.

Одночасно розуміння сутності прав особи як забезпеченої нормами права можливості особи користуватися певним соціальним благом, соціальною цінністю не повинно бути одностороннім і сприйматися виключно як засіб задоволення тільки особистих інтересів того, хто цими правами користується¹. У окремих випадках використання прав людини може спрямовуватись на задоволення інтересів інших осіб, суспільства, держави.

Слід підкреслити, що для вказівки на правову можливість отримати правову допомогу використовується саме термін «право», а не такі суміжні поняття, як «свобода» або «інтерес», що видається абсолютно виправданим. Так, аналізуючи співвідношення права і свободи, О. Г. Кушніренко та Т. М. Слінько зазначають, що термін «право» означає міру можливої поведінки людини, здійснення тих або інших дій, закріплених у нормативно-правових актах. Тобто це більш чітка категорія і варіанти використання терміна визначені в юридичних актах. У свою чергу термін «свобода» — це філософська і правова категорія, яка означає самостійний вибір індивідом або організацію варіанта своєї поведінки. Свобода — це можливість користуватись і розпоряджатись тим або іншим соціальним благом, цінністю, задовольняти власний інтерес або якусь життєву потребу таким чином, аби не порушувати права інших людей. На думку вчених, чинна Конституція України розглядає термін «свобода» як більш широке поняття, яке може мати багато варіантів здійснення².

Що ж стосується категорії «інтерес», слід зазначити, що вона широко використовується в Конституції України та у вітчизняному законодавстві в цілому. Така поширеність цього терміна безперечно є свідченням визнання його важливості законодавцем. Крім того, категорія «інтересу» широко використовується іншими науками, внаслідок чого існують багато різних підходів до його визначення. На думку О. В. Шпотаківської, різноманіття позицій щодо сутності поняття «інтерес» в першу чергу пов'язано з вирішенням питання про характер інтересу: є він об'єктивною чи суб'єктивною категорією³.

¹ Бараннік Р. В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р. В. Бараннік. – Запоріжжя, 2002. – С. 17.

² Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – С. 8.

³ Шпотаківська О. В. Суспільні та особисті інтереси у кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Шпотаківська. – К., 2005. – С. 11.

Аналіз юридичної літератури з цього питання, а також практики органу конституційної юрисдикції дозволяє стверджувати, що поняття «охоронюваний законом інтерес» означає правовий феномен, який: 1) виходить за межі змісту суб'єктивного права; 2) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; 3) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб; 4) не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загальноновизнаним принципам права; 5) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом. Охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним¹.

Наведена вище характеристика таких категорій як «право» (в суб'єктивному значенні), «свобода» та «інтерес», свідчить про виправданість використання саме терміна «право» при позначенні правової можливості отримувати правову допомогу, оскільки право на отримання правової допомоги являє собою можливість отримання певного блага. Деякі автори зазначають: «поняття суб'єктивного права можна визначити через категорію можливості, яка, будучи забезпечена необхідними засобами, у будь-який час може бути реалізована»².

Еволюцію визнання прав і свобод людини прийнято розглядати, використовуючи термін «покоління прав людини». Визнання кожного нового покоління прав і свобод людини приводило до розширення переліку прав людини та кардинального переосмислення їх сутності, ролі та статусу особи, її співвідношення з державою.

До першого покоління прав людини традиційно відносять особисті та політичні права, визнання яких стало наслідком буржуазних революцій у країнах Європи. До таких прав належать: право на життя, право на свободу думки, совісті та релігії, право на свободу та осо-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 // Юрид. вісн. України. – 2008. – № 7.

² Чхиквадзе В. М. Государство. Демократия. Законность. Ленинские идеи и современность / В. М. Чхиквадзе. – М., 1967. – С. 339.

бисту безпеку, право на публічний і законний суд тощо. Як видно зі вказаної концепції, право на судовий захист, елементом якого виступає право на правову допомогу, належить до першого покоління прав людини, особливістю якого вважається базування на негативній концепції свободи. Виходячи з цієї концепції, свобода розуміється як можливість вільно діяти на власний розсуд без будь-яких обмежень чи неправомірних втручань. Оскільки головним суб'єктом, здатним зазіхати на свободу індивіда, є держава, погоджуємося з висновком, що права людини першого покоління — це права, які передусім спрямовані на захист людини від неправомірного втручання в її свободу з боку держави. Держава не повинна заперечувати право особи на отримання правової допомоги, потреба в котрій може виникати при реалізації того чи іншого суб'єктивного права особи. У цьому виявляється негативний характер права на правову допомогу: в його основі лежить саме обов'язок держави не втручатися в реалізацію даного суб'єктивного права, надати суб'єктам правовідносин свободу у вирішенні питання, чи є в них потреба в отриманні правової допомоги і в формах її отримання. Щодо права на безоплатну правову допомогу, що гарантується державою окремим категоріям громадян у чітко визначених законом випадках, то вказане зобов'язання має характер соціально-економічного, є проявом формування не тільки правової, а й соціальної держави і може бути умовно віднесено до другого покоління прав людини. Умовність такого віднесення полягає в тому, що історично це право з'являється значно пізніше (коли сучасні держави перейшли до такого етапу свого розвитку, коли ставиться за мету побудова не тільки правової, а й соціальної держави), аніж класичний перелік соціальних і економічних прав другого покоління. Іншими словами, віднести право на безоплатну правову допомогу до другого покоління прав людини дозволяє перш за все позитивний характер зобов'язань держави: держава, реалізуючи свої суверенні права, має взяти на себе зобов'язання зі створення гарантій забезпечення права на безоплатну правову допомогу. З одного боку, юридична допомога — продукт соціальної держави, а з другого — механізм, який сам забезпечує функціонування держави загального благоденства¹.

¹ Goriely T. Making the Welfare State Work: Changing Conceptions of Legal Remedies within the British Welfare State / T. Goriely // The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies ; Ed. by F. Regan, et al. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2002. – P. 89.

Розглядаючи питання про місце права на правову допомогу в системі прав людини, не можна оминати увагою і питання про поділ прав людини на позитивні і негативні. Зауважимо, критерій, що лежить в основі даної класифікації, не може бути використаний для розрізнення «першого» і «другого» поколінь прав людини. Сучасна філософія і юриспруденція прав людини не сприймають такої абсолютизації. Водночас різниця в цьому контексті між двома зазначеними групами прав людини все ж існує, але вона полягає не в самому факті, що «втручання» з боку держави потрібно або ні, а в ступені, в якому це «втручання» необхідне. Реальність така, що сьогодні держави набагато більше, ніж будь-коли раніше, обтяжені зобов'язаннями щодо гарантування індивідуальних прав. У більшості випадків ці позитивні зобов'язання не прямо впливають із формулювань відповідних положень, а є результатом їхнього розширювального тлумачення, заснованого на принципі ефективного захисту прав людини. У наш час не існує жодного права людини, яке, за відсутності будь-яких позитивних дій із боку держави, можна було б вважати цілком гарантованим. У цьому ракурсі логічним уявляється поділ усіх прав людини на дві групи: до першої входять права, з яких випливають тільки позитивні зобов'язання, а до другої — ті, що потребують як негативних, так і позитивних зобов'язань держави¹. Право на правову допомогу має входити до другої з названих груп прав.

Окремі автори відносять право обвинуваченого на захист у суді до числа політичних прав поряд із виборчими, правами на участь в управлінні державними справами, на об'єднання в громадські організації та на звернення до державних органів, свободою слова, зборів та мітингів². Свою позицію автори обґрунтовують так: «право обвинуваченого на захист є одним із прав, що забезпечують недоторканність особи і захист законних прав та інтересів громадянина

¹ Див. також: Пушкіна О. В. Питання класифікації прав людини та способів її закріплення у сучасній конституційній практиці / О. В. Пушкіна // Бюл. Мін-ва юстиції України. – 2004. – № 11 (37). – С. 8–20; Гусейнов Л. Г. К вопросу об объективной ответственности в сфере международной защиты прав человека / Л. Г. Гусейнов // Вопросы устойчивого и бескризисного развития (научно-периодическое издание Международной кафедры ЮНЕСКО и Сибирского отделения РАН). – № 1. – Новосибирск, 1999. – С. 63–68.

² Кушніренко О. Г. Права і свободи людини і громадянина : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – С. 87–88.

в кримінальному процесі, тобто в процесі здійснення державними органами функцій розслідування злочинів і правосуддя»¹. Така позиція викликає заперечення, адже право на правову допомогу реалізується не тільки в кримінальному процесі, крім того, воно жодним чином не пов'язане із діяльністю, спрямованою на здобуття або утримання державної влади в країні, з якою традиційно ототожнюється політика.

Не може бути віднесено право на правову допомогу й до прав соціальних, оскільки останні характеризуються тим, що для їх забезпечення необхідні зусилля держави щодо створення умов для реалізації відповідних прав людини — на соціальне забезпечення, гідний рівень життя, охорону здоров'я тощо². За такого підходу до категорії соціальних може бути віднесено право на безоплатну правову допомогу, що є одним із елементів права на правову допомогу.

Велика група вчених взагалі не знаходить для права на правову допомогу, поряд із іншими елементами права на доступність правосуддя, місця в традиційній системі прав і свобод людини і громадянина³. З цього приводу в юридичній літературі можна зустріти пропозиції із виділення ще однієї, додаткової, групи конституційних прав⁴. Права, що включаються до цієї групи, об'єднують те, що вони одночасно виступають гарантіями інших конституційних прав і свобод⁵.

¹ Мицкевич А. В. Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. – М., 1970. – С. 52; також див.: Кучевський П. В. Діяльність адвоката у кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / П. В. Кучевський ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 16 с.; Бірюкова А. М. Забезпечення адвокатурою конституційного права обвинуваченого на захист у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. М. Бірюкова ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2006. – 20 с.

² Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості механізму їх реалізації / М. Козюбра // Вісн. Конституц. Суду України. – 2002. – № 5. – С. 60.

³ Серед прибічників такого підходу – автори підручника: Конституційна юрисдикція : підручник / [Ю. Г. Барабаш та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, доц. Ю. Г. Барабаша та д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України А. О. Селіванова ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2012. – 166 с.

⁴ Ростовщиков И. В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР: вопросы теории / И. В. Ростовщиков. – Саратов, 1988. – С. 41.

⁵ Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации : учеб. для юрид. вузов и ф-тов / М. В. Баглай. – М., 1998. – С. 247. Бесплатная юридическая помощь и обеспечение доступа к правосудию в России / Институт права и публичной политики. – М. : ООО «ЛигалСтадис.РУ: консалтинг и коммуникации», 2010. – С. 3.

Висловлюється також близька до вказаної вище точка зору щодо виділення такого виду прав, як процесуальні права¹ або процесуальні права-гарантії². Особливістю цих прав є те, що вони створюють належні юридичні передумови для нормальної правореалізації та ефективного досягнення суб'єктами правовідносин юридичних цілей. Права-гарантії, на думку прибічників їх виділення в окрему групу в системі прав і свобод людини і громадянина, мають такі особливості: а) відносно самостійне нормативне оформлення; б) переважно процесуальне наповнення за змістом, що не виключає наявності матеріальних елементів; в) втілення зазначених прав насамперед у галузевому законодавстві; г) їх реалізація безпосередньо пов'язана з діяльністю судової влади. Так, у системі прав-гарантії Н. С. Бондар виділяє право на: а) державний та інші форми захисту всіма способами, не забороненими законом; б) справедливий суд; в) доступ до правосуддя; г) отримання правової допомоги; д) компенсацію шкоди, заподіяної діями державних органів³. Крім того, прибічниками вказаного підходу як аргумент наводиться той факт, що в Конституції гарантія отримання кваліфікованої правової допомоги розташована в розділі 2 таким чином, що належить до блоку гарантії конституційних прав і свобод, і насамперед гарантії судового захисту прав і свобод людини і громадянина⁴.

Проте такий підхід, як вбачається, зводить такі права виключно до процедурних можливостей, що значно обмежує їх значення, надає їм обслуговуючого характеру.

Найбільш обґрунтованим видається підхід Н. В. Вітрука, який класифікує права особистості за їх соціальним змістом і призначенням залежно від виду благ, які лежать в їх основі, і від виду потреб та інтересів особистості, які задовольняються шляхом їх

¹ Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини : монографія / М. Антонович. – К. : KM Academia, 2000. – С. 138.

² Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О. М. Овчаренко. – Х., 2007. – С. 53.

³ Бондарь Н. С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации / Н. С. Бондарь. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2005. – С. 522–570.

⁴ Мазаев В. Д. Бесплатная юридическая помощь в России как конституционная ценность: законодательная модель / В. Д. Мазаев // Бесплатная юридическая помощь и обеспечение доступа к правосудию в России ; Институт права и публичной политики. – М. : ООО «ЛигалСтадис.РУ: консалтинг и коммуникации», 2010. – С. 12.

використання¹. Відповідно за такого підходу право на правову допомогу слід віднести до особистих прав людини².

Можливою є також класифікація за формою здійснення. За цим критерієм право на правову допомогу може належати як до індивідуальних, так і до колективних прав. Так, наприклад, як індивідуальне право на правову допомогу може бути реалізоване шляхом звернення до юридичної фірми з метою складання процесуального документа. Можливою є реалізація права на правову допомогу колективно — наприклад, шляхом подання колективного позову.

Окремі вчені також ставлять питання про місце права на правову допомогу у світлі теорії про абсолютні суб'єктивні права³. Абсолютні суб'єктивні права — це права, носіям яких як зобов'язаний суб'єкт протистоїть невизначене коло осіб, кожна з яких має утримуватися від будь-якого втручання в їх здійснення. Не можемо погодитись із тією точкою зору, що право на правову допомогу одночасно є відносним і абсолютним, прибічники якої посилаються на те, що абсолютний характер права на правову допомогу полягає в тому, що ніхто — ні громадяни, ні держава — не має права перешкоджати отриманню правової допомоги, відносність же полягає в тому, що для повного забезпечення права на правову допомогу необхідна активна діяльність уповноважених на те осіб. Такий підхід приводить до того, що кожне суб'єктивне право має розглядатись одночасно як абсолютне та відносне. Право на правову допомогу має бути визнане відносним правом, оскільки не може бути реалізоване поза правовідносинами. Саме ця ознака (можливість реалізації права поза правовідносинами або її відсутність) має бути покладена в основу класифікації прав на абсолютні та відносні.

Отже, право на правову допомогу має розглядатися як природне невідчужуване право особистості (право на правову допомогу в суб'єктивному сенсі), що належить до першого покоління прав людини і за своєю суттю є громадянським правом. Право на правову допомогу в суб'єктивному сенсі являє собою встановлену законом невід'ємну і невідчужувану можливість отримувати в установленому законом порядку професійну допомогу з питань правового характеру.

¹ Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР / Н. В. Витрук. – М., 1986. – С. 20.

² Див. також: Права человека : учеб. для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 140–170.

³ Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М., 1960. – С. 108.

Исакова В. Право на правовую помощь в системе прав человека

Право на правовую помощь рассматривается в статье как естественное неотчуждаемое право личности (право на правовую помощь в субъективном смысле), относящееся к первому поколению прав человека и по своей сути являющееся гражданским правом. В статье дана характеристика указанного права как установленной законом неотъемлемой и неотчуждаемой возможности получать в установленном законом порядке профессиональную помощь по вопросам правового характера.

Ключевые слова: субъективное право, правовая помощь, система прав человека, поколения прав человека.

Isakova V. The right to legal assistance in the human rights system

The right to legal assistance is considered in the paper as a natural inalienable right of the individual (the right to legal aid in the subjective sense), referring to the first generation of human rights and in its essence, a civil right. The article provides a description of this right as prescribed by law an integral and inalienable opportunity to receive in accordance with the law on the professional assistance of a legal nature.

Keywords: subjective rights, legal aid, human rights system, the generation of human rights.